

Pomogáts Béla

Irodalom, felelősség, identitás

Irodalmi nemzet

Az irodalom, mondhatom, minden európai kultúrában, de bizvást állíthatjuk, minden kultúrában közösségi identitást kifejező és alakító szellemi és morális, mi több, történelmi és közéleti (azaz politikai) tényező. Még a leginkább fejletlen (vagy éppen fejlődésében tragikus módon megrekedt) etnikai és nyelvi közösségeknek is van irodalmuk, és a történelmi emlékezet, a vallási hitelvek és az egyéb művészeti ágazatok (például a zene, az énekművészet, a népművészet, a képzőművészet, a tánc) mellett az irodalom fejezi ki bizonyára leginkább átfogó módon és leghitelesebben (és az imént felsoroltakhoz képest egyértelműbben és hangsúlyosabban) a nemzeti-népi-nemzetiségi, azaz közösségi identitást. Még nagyhatalmi helyzetben élő nemzetek sem engedhetik meg maguknak azt, hogy erről megfeledkezzenek: a katonai vagy a gazdasági erő sohasem pótolja és nem is pótolhatja a kultúra és mindenekelőtt az irodalom nemzetfenntartó, nemzetépítő, identitást képviselő, illetve identitást alkotó szerepét. Vörösmarty Mihálytól Ady Endréig és Babits Mihálytól Illyés Gyuláig számtalan klasszikus írónk érvelését idézhetném ennek bizonyosságául.

Mégis azt az író, tudniillik Szabó Zoltánt citálom ide, akinek több évtizedes nyugat-európai emigrációja során több alkalommal is el kellett gondolkoznia azon, hogy mit jelent ez: „magyarnak lenni”. A politikai emigráns számára ez mindig megújuló kérdést és szellemi vizsgát jelent. Nos, 1974-ben keltezett *Hungarica varietas* című, ahogy ő megjelölte: „korképében”, pontosabban ennek zárószakaszában olvasom azt, hogy a nemzet tulajdonképpen „irodalmi nemzetet” jelent. A jeles író a következőket állapítja meg: „Az irodalmi nemzetet – mint minden nemzetet – az a bizonyos, >mindennapi népszavazás< tartja össze. Vagyis egyéni döntések az együvértartozás mellett. Mihelyt az összetartozás-tudat az írókban, kifejezése a szellemi életben elhalványul, vagy elnémul, az irodalmi nemzet gyöngül, a minőség rokkan, a tehetség elbátortalanodik, az értelem eleven erői elsikkadnak, a szellemi élet vérkeringése elakad. A nemzet megszenved. Megsemmisíteni birodalmakat lehet. Nem irodalmakat. A Római Birodalom megsemmisült. A latin irodalom megmaradt. A Római Birodalomból a romjai maradtak meg. A Római Birodalomról az maradt meg, ami latinul kifejeződött.”

Szabó Zoltán (és előtte és utána mások, így Babits Mihály, Németh László, Ilyés Gyula, majd Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, Kányádi Sándor, csupán néhány példa ez a számtalan közül!) helyesen tapintott rá arra, hogy a nemzeti identitás

és a nemzeti irodalom fogalma nem csupán összefügg egymással, szorosan egymáshoz is tartozik, mondhatni: egymást feltételezi. Az „irodalmi nemzet” víziója, pontosabban, meggyőződése áthatja irodalmi kultúránk sok évszázados történetét. Azok között a fogalmak között, amelyeket a magyar történelem szentesített és a közmegegyezést elfogadott, a nemzet és az irodalom fogalma mindig egymással szoros kapcsolatban állt. Teremtő kölcsönösség jött létre közöttük, egyfelől a nemzeti történelem, és azok a törekvések, amelyek e történelem során érvényesülni kívántak, és igen gyakran vereséget szenvedtek, mindig meghatározták irodalmunk vállalt feladatait, küldetéstudatát, többnyire abban az értelemben, hogy nemegyszer magának az irodalomnak kellett helyreállítania a nemzet megbomlott szellemi egyensúlyát vagy megtört politikai és kulturális egységét (gondolok 1849-re, 1920-ra, 1945-re, 1956-ra és 1989-re), másfelől hagyományosan az irodalomban konstituálódtak azok a személyiségjegyek, amelyeknek összessége a magyarság nemzeti jellegét teszi.

Az irodalom Janus-arca

Ez a fogalompáros valóságos Janus-arccal néz ránk a múltból és bizonyára a jelenből: ami az egyik oldalról szemlélve egy történelmi emberközösség küzdelme a megmaradásért, az a másik oldalról magasrendű művészi értékek történeti folytonossága és rendszere, s ami az egyik nézetben gondolat, költői kép és versforma, az a másik nézetben emésztő küzdelem és gyötrelem avégett, hogy tizenhárom-tizennégymillió ember otthont találjon a népek közösségében, és képes legyen kibontakoztatni a maga szellemi és erkölcsi értékeit.

Innen ered a magyar irodalom mindmáig ható tudatos elkötelezettségvállalása a nemzeti történelem, a nemzeti élet sokak (például Illyés Gyula, Németh László, Sütő András) szótára szerint „sorskérdéseinek” megoldása iránt, innen ered az a közösségi és közéleti éthosz, amely ennek az irodalomnak még formateremtő erőfeszítéseit, merész kísérleteit, akár önfeledt játékait is áthatja. Az írott szó mögött ugyanis szinte mindig történelmi és közösségi tapasztalat és felelősségtudat áll. Nem kell feltétlenül politikus írónak, írópolitikusként lenni ahhoz, hogy valakinek a műveiben erősebb visszhangot verjenek ezek a „sorskérdések”. Nemcsak Zrínyi Miklós, Petőfi Sándor, Ady Endre, József Attila és Illyés Gyula ad számot a nemzeti történelem tapasztalatairól, törekvéseiről és fájdalmairól. Mint titkos vízjel, ott rejlik ez a történelmi és közösségi érdeklődés, küldetéstudat és felelősségvállalás az Istenhez forduló Balassi Bálint, az elmúlás hatalmán merengő Berzsenyi Dániel, a szerelmi évődésbe feledkező Csokonai Vitéz Mihály, a romantikus végtelennel küzdő Vörösmarty, a köznapi józanságot hirdető Arany, az európai szellem értékeit mentő Babits, az emberi személyiség huszadik századi válságával küzdő Szabó Lőrinc, az európai és keresztény humanista kultúrát védő Radnóti Miklós

vagy az ősi mítoszok tanításán okuló Weöres Sándor műveiben is. Valóban, nincs magyar író, aki függetleníteni tudta vagy akarta volna magát a közös tapasztalatoktól, gondoktól és tennivalóktól, s ha a magyar irodalmat a történelem alkotásának és szellemi intézményének tekintjük, meg kell bizonyosodnunk arról, hogy ez az irodalom mindenekelőtt a nemzeti élet alakítója, a nemzeti tudat őre és letéteményese.

Kompország irodalma

A példák folytathatók, de talán feleslegesek is, minthogy a nemzeti múlt, a közös történelmi sors és a több évszázad alatt kialakult, nemegyszer változó, mégis lényegében állandónak tekinthető nemzeti identitásvállalás és a magyar irodalom egymásra ható folyamatai, lényegi kölcsönössége azok közé a stratégiai tényezők közé tartozik, amelyeket a nemzeti közösség Budapeستől Nagyváradig, Kolozsvárig, Pozsonyig, Újvidékig általánosan elfogadott. Természetesen magam is osztozom Szabó Zoltán imént idézett megállapításában, annál inkább, minthogy fel kell idéznem egy másik, bizonyára még jobban a klasszikusok magaslati pontján elhelyezkedő magyar írástudó, tudniillik Ady Endre figyelmeztetését. Nagy költőnk ugyanis a magyar történelemnek és persze az ő korának meghatározó konfliktusait azzal magyarázta, hogy a magyarság, amióta csak Európában, az európai nemzetek között elhelyezkedett, mindig valamiképpen egy úgynevezett „kompország” bizonytalan helyzetében élt. A költőnek a budapesti *Figyelő* című folyóiratban 1905-ben közre adott *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című, talán így mondanám, „történelembölcseleti” és/vagy „nemzetkarakterológiai” esszéjére gondolok, pontosabban a „komp-ország” itt található metaforájára. „Kompország, Kompország, Kompország – olvasom Adynál -: legképessebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.”

Adyhoz hasonlóan mások is ebben az ingadozó: történelmi létében, kulturális identitásában és nemzeti stratégiájában egyformán bizonytalan, és választani szinte képtelen „kompországi” állapotban és mentalításban látták a magyarság tragikus útvesztéseinek magyarázatát, akkor is, ha történetesen nem éltek is a költő metaforájával. Valójában kimutatható, hogy olyan írók, történetírók és nemzetpolitikusok, mint Babits Mihály, Szekfű Gyula, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szabó Dezső, Németh László, Illyés Gyula vagy Bibó István, valamennyien szóba hozták azt az orientációs bizonytalanságot, azt a nemegyszer tapasztalt nemzeti identitászavart, amely a magyar történelemből, a magyar kultúrából kiolvasható. Ebben a tekintetben szinte az egész huszadik századi magyar gondolkodás Ady Endre követőjének, tanítványának bizonyult.

Irodalmunk ezekkel a fejtegetésekkel valóban meghatározó szerepet vállalt abban a nem mindig könnyű szellemi és morális küzdelemben, amely a nemzeti iden-

titás fenntartását, nemegyszer új pályára terelését vagy éppen eredeti karakterének helyreállítását vállalta magára. Talán azt is megállapíthatjuk, hogy az irodalmunkban (irodalomtörténet-írásunkban) kialakított-kialakult értékrend, hogy „korszerűbb” fogalmat használjak: „irodalomtörténeti kánon” is azt bizonyítja, hogy nemzeti identitásunk (ennek védelmezése vagy éppen helyreállítása) folyamatosan milyen tartós és hatékony szellemi és morális rendezőelvet jelent. Ez az értékrend szinte állandó jelleggel határozta meg nemcsak a magyar irodalomról kialakított képünket, hanem nemzeti önismeretünket is. Az irodalmi gondolkodásnak, az irodalomtörténeti értékstratégiának ez a meghatározó karaktere szinte állandónak és folyamatosnak bizonyult. Irodalmi gondolkodásunk és irodalomtörténet-írásunk olyan klasszikus egyéniségei alakították ki, mint Kazinczy Ferenc, Toldy Ferenc, Arany János, Gyulai Pál, Péterfy Jenő, Horváth János, Babits Mihály vagy éppen az én nemzedékem mesterei közül Komlós Aladár, Sötér István, Bóka László, Németh G. Béla és a többiek, Erdélyben pedig Jancsó Elemér, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Benkő Samu és ugyancsak mások. Ez az értékrend, vagyis mögöttes terében az irodalom identitása mindazonáltal több alkalommal is megrendült a mögöttünk maradt évszázadban.

Az értékrend megingása

Az elmúlt egy-két évtized magyar irodalmának közérzetét ugyanakkor pontosan jelzi az irodalmi értékrendnek az a bizonytalanná válása, amely mostanában tapasztalható. Meggyőződésem ugyanis, hogy nemcsak az értékrend állandóságáról kell beszélni, hanem megingásának zavart keltő tapasztalatairól is. Ez az értékhierarchiában tapasztalható zavarodottság egymással szembeforduló vagy éppenséggel egymásról tudomást sem vevő irodalmi kánonok kialakulását eredményezte. A hivatalos vagy éppen a nem hivatalos tudományosság ebben az évszázadban több alkalommal is átértékelte nemzeti irodalmunkat. Valójában az irodalmi „kánonképzés” állandósult „forradalmaival” találkozunk, és ezek a „forradalmak” nem mindig szolgálják azt a talán kívánatos célt, hogy egységes és biztonságos képünk legyen irodalmunk múltjáról, közelmúltjáról, és valamiféle szerves rendszerbe tudjuk foglalni a jelen törekvéseit. Erre az egységes és biztonságos képre ugyanakkor szükség volna, már csak az iskolai oktatásban is, nem beszélve arról, hogy egy megalapozott és nem az állandó szellemi perpatvarok célkeresztjében elhelyezkedő irodalmi kánon jótékonyan hathatna a nemzeti közösség kulturális tudatára, történelmi önismeretére, következésképp önazonosságának alakulására.

A második világháború előtt érvényben volt egy „akadémiai” és/vagy „egyetemi” értékrend, ebben elsősorban a nemzeti hagyományok irodalmi képviselői töltötték be központi szerepet, és például háttérbe szorultak azok az értékek, amelyeket a Nyugat körül szerveződő modern irodalom hozott létre. Ennek az értékrendnek

különösen a kortárs irodalom megítélésében voltak kedvezőtlen, sőt elfogadhatatlan következményei, minthogy a konzervatív „akadémiai” értékrend nem Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz és Krúdy munkásságát tekintette kánonképző tényezőnek, hanem a máskülönben színvonalas, de mégsem elsőrendű Herczeg Ferencét, Tormay Cecilét, Komáromi Jánosét, Harsányi Zsoltét vagy éppen Pekár Gyuláét, akinek könyveit azóta végképp feledésre ítélte az idő.

A Horthy-rendszer „hivatalos” íróinak munkássága 1945 után egyszeriben tabu alá került, közülük többen menekülni kényszerültek, holott voltak közöttük igen jeles és tehetséges mesterek is. Az érvényben maradt „nyugatos” és „népi” hierarchia mellé viszont – elsősorban Lukács György elméleti és Révai József mindenképpen erőszakos (hogy így mondjam: rendőri eszközökkel érvényesített) irodalompolitikai tevékenysége következtében – felzárkózott egy baloldali, „szocialistának” nevezett értékrend, amely nemcsak kiváló írók, mint József Attila, Nagy Lajos, Déry Tibor, Zelk Zoltán és mások pozitív újraértékelését hozta, hanem igen sok másod- és harmadrangú tollforgatót, sőt nyilvántartott dilettánsokat és közönséges politikai törtetőket, ügynököket is a hierarchiába emelt. Voltak ennek a hármas értékrendnek áldozatai is, például Kassák Lajos, akinek igazi nagyságát valójában egyik hierarchia sem ismerte el, holott, ha irodalmunknak volt világszínvonalú szocialista költője, az József Attila mellett természetesen Kassák lehetett.

Küzdelmek a hiteles értékrendért

Mindeközben küzdelmek folytak egy hiteles irodalmi kánon kialakítása érdekében is. Ez a csendes és szívós küzdelem igazából a nyolcvanas években érte el eredményeit, midőn a magyar irodalom – most elsősorban a huszadik századi magyar irodalom – hiteles értékrendje helyreállt. Ez az értékrend mindenekelőtt irodalmi, vagyis esztétikai és erkölcsi kritériumokra épült, és alakulásába jelentős mértékben már nem szólt bele a politika. Egyszersmind, mint minden kulturális jellegű hierarchia, pluralisztikus tulajdonságokat mutatott, tehát az irányzatok vagy mozgalmak belső értékrendje nem nyomhatta rá bélyegét arra a virtuális értékrendre, amely a huszadik századi magyar irodalom igazán nagy szellemi teljesítményei révén jött létre, és amelyet fokozatosan elismert az irodalmi élet, a szellemi köztudat, sőt utóbb az iskolai oktatás.

Ez a virtuális értékrend kétségkívül teret nyert a hetvenes és a nyolcvanas években, és, legalábbis igényesebb kritikusok, nem zárták ki az irodalom felsőbb régióiból, mondjuk, Kassákot, csak azért, mert avantgárdista, Füst Milánt, mert zsidó, Déryt, mert baloldali, Verest, mert paraszt, Szentkuthyt, mert művelt, Pilinszkyt, mert katolikus, Mészölyt, mert liberális, Sütő Andrást, mert Marosvásárhelyen, Határ Győzőt, mert Londonban él, Juhász Ferencet, mert terjedelmesek a költeményei, Nagy Lászlót, mert a népköltészettől tanult. Türelmetlenséggel és elfogultsá-

gokkal persze az értékkiegyenlítődésként évtizedeiben is találkozhattunk – Magyarország határain kívül és belül egyaránt. Az irodalomnak – általában a szellemnek – azonban lényegéből fakadóan az értékek pluralizmusát kellett vállalnia, és az egymástól különböző értékek szabad köztársaságát kellett létrehozni.

A nyolcvanas évek során – az irodalomtörténészek és a kritikusok, általában az irodalmi közélet erőfeszítései nyomán – létrejött értékrendnek, sokáig úgy tetszett, lényeges pontokon továbbra sem kell változnie. Valójában ezt a konszenzusos értékrendet érvényesítette (nagyreszt Béládi Miklós erőfeszítéseinek következtében) az 1945 és 1975 közötti korszak irodalmának történetét feldolgozó hatkötetes akadémiai kézikönyv. Az ilyen módon létrejött konszenzusos értékrendet (irodalomtörténeti kánont) valójában a nyolcvanas évek végén bekövetkezett történelmi átalakulások sem forgatták fel, annak ellenére, hogy ezek az átalakulások szinte minden téren, a kultúra körében vagy a nemzet történelmi önismerete körében is felvetették a radikális átértékelések igényét és szükségét. A hetvenes és nyolcvanas években kialakult, összegező és kiegyenlítő jellegűnek mondható értékrend, legalábbis az én véleményem szerint, mégsem szorult radikálisabb átformálásra, legfeljebb (az újabb értékekkel történő) kiegészítésre. Az irodalmi tudatban és értékelésben ugyanis az úgynevezett „rendszerelváltás” már korábban végbement. (Sőt, egyike volt ez azoknak a szellemi tényezőknek, amelyek az általánosabb „gondolkodásváltást” következtetésképp a politikai „rendszerelváltást” készítették el.) Ennek az irodalmi, mondhatnám így is: kanonizációs „rendszerelváltásnak” a következménye volt az, hogy például a nyugati emigráció irodalma végre elfoglalhatta méltó helyét a magyar irodalmi kultúrában: Márai Sándor, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Kovács Imre és Határ Győző műveinek hazatérésére gondolok, a többi között.

A rendszerelváltozáshoz vezető időszak irodalomtörténeti és kritikai erőfeszítései nyomán, úgy tetszett, valamilyen: az értékek egyensúlyára alapozott „respublica letteraria” jött létre, amely méltányosságot tanúsított minden múlt- és jelenbeli érték iránt, és kész volt befogadni az újonnan fellépő törekvéseket, így a posztmodern irodalom törekvéseit, valóban értékes eredményeit is. Az értékeknek ez a szabad köztársasága látszik megrendülni az ezredfordulót követő szellemi viharok között. Mára több értékrend is létrejött, többnyire egymás ellenében, és például a „konzervatív” jelzővel illetett irodalomtörténet-írás, irodalomkritika egészen más kánonnal lép fel, mint az úgynevezett posztmodern. A, mondjuk így: hagyományos irodalomkritika nemegyszer valóban jogosan kívánta, hogy irodalmunk olyan hagyományai és értékei is előtérbe kerüljenek, amelyek például Illyés Gyula és Németh László, Juhász Ferenc és Nagy László vagy az erdélyi Sütő András és Kányádi Sándor nevéhez köthetők. Másrészt a posztmodern irodalomkritika is némi joggal hivatkozott arra, hogy a nyugati világban ma Kosztolányi, Márai Sándor és Ottlik Géza vagy a kortárs irodalom táborából Konrád György, Kertész Imre, Nadas

Péter, Esterházy Péter és Krasznahorkai László munkásságával lehet az irodalmi közvéleményt megszólítani. Ugyanakkor nem hinném, hogy ennek a vitának azzal kellene együtt járnia, hogy a „kanonizációs” rendszer legmagasabb helyére tegyük a két világháború közötti hivatalos konzervatív irodalom máskülönben figyelemre méltó alkotó egyéniségeit. Tehát nem lehet Babits, Németh és Illyés helyére állítani például Tormay Cecilt, jóllehet tapasztalok ilyen törekvéseket.

Az egymástól elütő értékrendek versengését és küzdelmét érinti az irodalmi kánonokat, illetve a kánonképzést övező vita. A posztmodern irodalomteoretikusok véleménye szerint a jelenkor irodalmi kánonja azokat az alkotásokat állítja előtérbe, amelyek az emberi személyiség válságát, esetleg felbomlását és megsemmisülését mutatják be, illetve azokat, amelyek szövegszerúségükben hoznak létre esztétikai értékeket. (A két törekvés különben egymással szorosan összefügg: amidőn az alkotó személyiség kérdéssé válik, marad a puszta nyelvi textúra: a szöveg.) Velük szemben (és ez nem jelent okvetlenül konzervativizmust vagy maradiságot) többen is állítják, hogy azok a törekvések és művek is részei a jelen irodalmi kánonjának, amelyek éppenséggel a személyiség fenntartását, a személyiség közösségi erőterének védelmét kívánják szolgálni.

Visszatekintés és összegezés

Visszatekintve mindarra, amit az imént itt fejtegetni igyekeztem, két végső tanulságban próbálnám összegezni előadásomat. Először is abban, hogy meggyőződéseim szerint a magyar irodalom érdeklődésének és erkölcsiségének centrális terében mindig ott volt a nemzet történelmi megpróbáltatásaival vívott küzdelem, annak a szándéka, hogy ezeken a megpróbáltatásokon miként lehetne átsegíteni a nemzetet. Olyan általánosnak mondható törekvésekre hivatkozhatom, mint a húszas években kibontakozó, mondjuk így: „trianoni” irodalom (Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László, Kós Károly, Nyíró József, Tamási Áron, Dsida Jenő írásaira gondolok). És olyan történelmi szerepvállalásra, amely irodalmunkat az ötvenhatos magyar forradalom idején állította a nemzet élére. (Hogy ismét írókra hivatkozzam, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Kassák Lajos, Márai Sándor, Faludy György, Déry Tibor, Vas István, Örkény István, Nagy László, Juhász Ferenc és persze több erdélyi író, így Páskándi Géza, Lászlóffy Aladár műveire gondolok.) Irodalmunk, ahogy korábban, hosszú történelmi évszázadok folyamán, mindig hűséges krónikása és felelős alakítója volt nemzeti életünknek és identitásunknak, meggyőződéseim, hogy ilyen marad a nemrég kezdett huszonegyedik évszázadban is.